

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
Кафедра історії, археології та методики викладання**

**ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
М.ДРАГОМАНОВА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ВИВЧЕННЯ У
ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала:

здобувачка 07-241М групи
Спеціальності 014 Середня освіта
Спеціалізації 014.03 Історія
Освітньо-професійної програми
Середня освіта (історія)
Кухар Дар'я Вікторівна

Керівниця

кандидатка історичних наук,
доцентка Батенко Г.В.

Рецензент

кандидат педагогічних наук,
доцент Форостян А.Ф.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ1. Історіографія та джерельна база дослідження	7
1.1 Історіографія та стан наукової розробки проблеми.....	7
1.2 Джерельна база дослідження.....	14
РОЗДІЛ2. Публіцистично-просвітницька діяльність	
М.Драгоманова	18
2.1 Публіцистика М.Драгоманова.....	18
2.2 Просвітницька діяльність М.Драгоманова.....	26
РОЗДІЛ3. Особливості вивчення діяльності М.Драгоманова у	
шкільному курсі історії	32
3.1 Особливості вивчення діяльності видатних діячів	
української історії на уроках історії в школі.....	32
3.2 Розробка уроку на тему: «Михайло Драгоманов –	
громадський діяч, публіцист та просвітник».....	34
ВИСНОВКИ	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	43
ДОДАТКИ	
Додаток А. Кодекс академічної доброчесності здобувача освіти ХДУ	49

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Постать Михайла Драгоманова уже не одне століття привертає до себе пильну увагу дослідників, митців, просто зацікавлених читачів. Михайло Драгоманов справив відчутний вплив на філософські знання та педагогічні методи, став автором ґрунтовних історичних та літературознавчих досліджень (фольклористика, літературознавство), його політологічна концепція є надзвичайно цікавою для дослідників і у наш час, його публіцистика свого часу не знала рівних та є прикладом для сучасних громадських діячів та журналістів, а культурно-просвітницька діяльність ґрунтувалася на глибинних прогресивних культурологічних уявленнях, які набагато випередили сучасників. Філософські, соціальні й педагогічні пошуки Драгоманова не були спрямовані на узагальнення вже існуючих знань та ідей, його погляд був пророчим та спрямовувався на багато століть уперед та мав не регіональний суто український рівень, а навпаки – вписував українську культурні та наукові знання до загальноєвропейських надбань.

Вивчення його спадщини та особливостей діяльності ще занадто далеке від завершення, зокрема його громадсько-просвітницька діяльність потребує наукового переосмислення з позицій сучасної української історичної науки, а просвітницько-педагогічні ідеї потребують чіткого формулювання та залучення до сучасної педагогічно-просвітницької практики України.

Мета дослідження – охарактеризувати громадсько-просвітницьку діяльність М. Драгоманова та визначити особливості її вивчення у шкільному курсі історії.

Для реалізації мети були поставлені наступні **завдання**:

1. охарактеризувати стан наукової розробки проблеми;
2. окреслити джерельну базу дослідження;

3. визначити ідейні засади та напрямки громадської діяльності М. Драгоманова;
4. охарактеризувати публіцистично-просвітницьку діяльність М. Драгоманова;
5. визначити особливості вивчення громадсько-просвітницької діяльності М. Драгоманова у шкільному курсі історії;
6. розробити план-конспект уроку для шкільного курсу історії.

Об'єктом дослідження є діяльність М. Драгоманова.

Предметом дослідження є громадсько-просвітницька діяльність М. Драгоманова та особливості її вивчення у шкільному курсі історії.

Хронологічні межі дослідження обмежені роками громадсько-просвітницької діяльності Михайла Драгоманова та припадають на II половину XIX століття.

Територіальні межі дослідження – Наддніпрянська Україна та західноукраїнські землі, які стали ареною його громадсько-просвітницької діяльності. Крім того, у деяких випадках територіальні межі дослідження доцільно розширити до території Європи, адже після еміграції М. Драгоманов продовжив свою діяльність в болгарському м. Софія.

Методи дослідження. Під час роботи над дослідженням були використані загальнонаукові методи індукції та дедукції, з метою аналізу, узагальнення та систематизації фактів з життя та діяльності М. Драгоманова.

Виконання поставлених завдань змогли забезпечити спеціально-історичні методи дослідження, зокрема:

- порівняльно-історичний, який дав змогу визначити стан наукової розробки проблематики публіцистично-просвітницької діяльності М. Драгоманова;
- проблемно-хронологічний, який був застосований для періодизації публіцистично-просвітницької діяльності

М. Драгоманова, визначення особливостей її еволюційного розвитку;

- метод персоналізації, який дав змогу з'ясувати роль та місце М. Драгоманова у процесах українського національно-культурного відродження II половини XIX століття;
- описовий метод, який дав змогу охарактеризувати публіцистично-просвітницьку діяльність М. Драгоманова;
- логічно-аналітичний метод дозволив проаналізувати події національно-культурного життя українського суспільства та вписати в їх контекст процес формування поглядів М. Драгоманова.

Наукова новизна одержаних результатів. Проаналізовано та систематизовано наукову літературу та опубліковані джерела з проблематики просвітницько-публіцистичної діяльності М. Драгоманова, уточнено етапи формування педагогічних поглядів М. Драгоманова та роль публіцистики вченого в поширенні національно-культурних ідей серед інтелігенції та простого українського населення.

Практичне значення результатів дослідження. Основні положення та висновки дослідження можуть застосовуватись від час викладання та підготовки курсів історії України, історії науки та техніки, історії української культури тощо. Також матеріали роботи можуть слугувати підґрунтям для формування нових методичних підходів до викладання історії в шкільному курсі, а саме впровадження «персоніфікованої історії України».

Апробація результатів дослідження. Окремі аспекти дослідження були оприлюднені на Всеукраїнській науковій інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» 19 жовтня 2021 р. («Система народної освіти на українських землях у II половині XIX століття: візія М. Драгоманова»).

Публікації. За результатами дослідження було видано статтю: Просвітницько-педагогічна діяльність М. Драгоманова. *Магістерські студії. Альманах.* Вип. 21. Херсон. ХДУ, 2021

Робота складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія та стан наукової розробки проблеми

Творчість та діяльність М. Драгоманова неодноразово ставати предметом спеціальних досліджень, його діяльність настільки багатогранна, що різні її сфери розглядалися вченими різних галузей знань. Відповідно, накопичено вже більш ніж достатньо наукових та науково-популярних праць. Умовно драгоманознавчі студії можна поділити на три етапи – дореволюційний, радянський та сучасний.

Особливістю дореволюційного періоду є те, що на той час праці М. Драгоманова ще не розглядалися як історичне надбання, скоріше це були політичні ідеї, філософські роздуми та національно-культурні маніфести. Сучасники бачили його як ідеолога та практика соціально-політичних перетворень та національно-культурного просвітника. Тому, його праці найбільше цікавили соратників-науковців, громадських діячів та просвітників. Зокрема це І. Франко [50], М. Павлик [41], М. Грушевський [17], Б. Кістяківський [24], С. Єфремов [20] та багато інших.

Михайло Павлик став одним із найвірніших соратників М. Драгоманова, вони були справжніми друзями та багато років працювали разом як колеги, підтримували зв'язок до самої смерті М. Драгоманова. М. Павлик одним із перших почав систематизувати наукову та публіцистичну спадщину великого вченого. За словами М. Павлика, «М. Драгоманов, як русько-український діяч такий великий, що тепер іще нелегко оцінити, як треба, його працю для Руси-України» [41, с. 24].

Сергій Єфремов оцінював постать Михайла Драгоманова як гармонійну, відповідно і його діяльність несла у собі баланс між

служінням українському народові та бажанням вписати свою націю до загальноєвропейської історії та культури. С. Єфремов говорив: «будучи європейцем, у кращому значенні цього слова і послідовним космополітом у цілях своєї діяльності, М. Драгоманов був таким же націоналістом у її формах і засобах. Українська справа для нього перебувала в тісному зв'язку із діяльністю на благо трудящих мас, свідоме українство – із соціалізмом» [20].

Працюючи над працею «М.П. Драгоманов та його політичні погляди» Б. Кістяківський дійшов цікавих висновків про великого вченого. Зокрема, на його думку, М. Драгоманов не сприймав ні українську мову, ні українську літературу як щось сакральне, але, разом з тим, вони були цінними засобами цивілізаційно-культурного розвитку українців [243, с. 38].

Ну і, безперечно, центральною постаттю драгоманознавства кінця XIX століття, фактично засновником цього напряму досліджень в українській історичній спільноті, по праву можна вважати Михайла Грушевського. Грушевський вважав, що вимушена еміграція М. Драгоманова дала зворотній результат – напрочуд позитивно вплинула на теоретико-ідеологічне підґрунтя українського національного відродження та національного руху. У 1870 – 1873 роках М. Драгоманов перебував за межами України, а отже і за межами царської цензури. Він отримав змогу не лише вільно висловлювати свої думки та боротися за права українства як нації, а й познайомив європейську громадськість з українським питанням в Російській імперії, тож, на думку М. Грушевського, «закордонне відрядження М. Драгоманова зробило епоху в українським житті» [17, с. 3].

Таким чином, можна констатувати, що драгоманознавство як галузь в українській історіографії зародилося одразу після смерті М. Драгоманова, у дореволюційний період окреслилися основні тематичні напрями дослідження його творчого доробку, наукової

діяльності, публіцистики, політологічних поглядів та літературних досліджень.

Після встановлення на Україні радянського ладу драгоманознавчі дослідження зазнали багатьох впливів та відповідних змін. До безперечних переваг цього періоду варто віднести систематизацію його численних праць та складання бібліографії його творів. Але нав'язані історичній науці догми не давали змоги об'єктивно досліджувати просвітницько-педагогічну діяльність М. Драгоманова. Тож праці радянського періоду маємо розглядати критично та з поправкою на особливості епохи.

Однією з таких досліджень стала праця Д. Заславського «Драгоманов: критико-биографический очерк». Насправді його «критика» була нічим іншим, аніж спробою підлаштувати біографію М. Драгоманова під уявлення марксизму-ленінізму про рушійні процеси історії. Так, Д. Заславський проголошує М. Драгоманова «творцем революційної справи» [21, с. 42], і, відповідно, характеризує мислителя відданого революціонера. Саме ця монографія стала початком цілої плеяди досліджень та на довгі роки уперед створила образ Драгоманова-революціонера у радянській історичній науці. У Д. Заславського були й інші більш цікаві думки з приводу діяльності М. Драгоманова. Наприклад він вважав вченого-мислителя педагогом, просвітником та літератором за покликанням, а не політиком [21, с. 60]. Крім того, Д.Заславський увів до наукового обігу періодизацію життя М.Драгоманова за десятиліттями: 1860-ті, 1870-ті, 1880-ті, 1890-ті рр., з-поміж них найбільш вдалим та значущим для творчої діяльності вченого та публіциста стали останні п'ять років життя М. Драгоманова. Заслугою Д. Заславського є те, що він зміг виявити та розпочати дослідження деяких тематичних напрямів у драгоманознавстві.

Михайло Грушевський у цілому схвально відгукнувся про дослідження Д. Заславського, говорячи про неї як про: «важливе явище в

небагатій літературі про М. Драгоманова – найцінніше, мабуть, що вийшло про нього російською мовою» [17, с. 14]. Але рішуче заперечував думку Д. Заславського що М. Драгоманов був борцем з так званими «українськими гріхами» та й з розумінням ним українського національного руху загалом.

Починаючи з 1930-х і до 50-х років ХХ століття драгоманознавство перебувало у кризовому становищі – публікація праць та досліджень була настільки рідкісним явищем, що ставала справжньою сенсацією. Такою наприклад була публікація статті Ф.Ястребова «Михайло Драгоманов» в журналі «Українська література» у 1942 році. Цікавим дослідження Ястребова є тим, що він розробив власну періодизацію еволюції поглядів М. Драгоманова: 1) 70-ті рр. ХІХ ст. – переважання радикальних поглядів М. Драгоманова; 2) 1880-і рр. – домінування ліберальних поглядів [51, с. 372]. Це дослідження породило інтерес до вивчення аспектів зв'язків М. Драгоманова з галичанами, актуалізувало його просвітницько-публіцистичну діяльність для науковців.

В Лукеренко опублікував у 1965 році монографію «Світогляд М.П. Драгоманова», у якій здійснив спробу систематизувати знання про світогляд видатного мислителя та дійшов висновку, що його важко оцінити об'єктивно, адже система поглядів та цінностей М. Драгоманова не піддавалася жодній типології або уніфікації. В. Лукеренко зосередив свою увагу на творчому шляху, суспільно-політичній діяльності М. Драгоманова, особливостях його атеїзму, філософії та соціологічних поглядів, визнавши всю спадщину М. Драгоманова як надбання загальнослов'янської культури, а не суто української. В. Лукеренко особливу увагу приділив просвітницькій діяльності М. Драгоманова, за його висновками вчений найбільше ратував за видання «елементарних наукових книг для селянства» [36, с. 68]. Лукеренко В. писав: «Взагалі для філософських міркувань М. Драгоманова характерною є ідея про те,

що людське пізнання ніколи не стояло і не стоїть на одному місці, а безперервно розвивається як складний процес, стає все більш повним і різностороннім. Ця віра в силу наукового пізнання є однією з характерних рис світогляду М. Драгоманова» [36, с. 68]. Дослідник зробив висновок, що постать М. Драгоманова як громадського діяча була неоднозначною та мала у собі багато суперечностей. Така думка була аргументована тим, що М. Драгоманов не був послідовним у боротьбі проти самодержавства та кріпосництва. В. Лукеренко наголошує: «Саме такий підхід до спадщини українського просвітителя дає можливість побачити досягнення: М. Драгоманов був патріотом своєї батьківщини і всі сили віддавав боротьбі за соціальне розкріпачення та національне відродження» [36, с. 53].

Ряд нюансів громадсько-просвітницької діяльності М. Драгоманова досить ґрунтовно дослідила Р. Іванова. Історикиня дійшла висновку, що витoki громадсько-просвітницької роботи М. Драгоманова треба шукати в молодіжному університетському гуртку, який зорганізував найпершу недільну школу у Києві та у якій він працював з метою вести політико-пропагандистську діяльність: «Найпалкіша наша думка: чим-небудь і якнайскоріше заплатити мужикові за те, що ми вигодувались і вивчилися на його кошт» [22, с. 13]. Також дослідниця фактично уперше в історичній науці поставила питання та здійснила непогану спробу вирішити проблему взаємовідносин М. Драгоманова з народниками та їх ідеологією та з Київською Громадою. За словами Р. Іванової, «М. Драгоманов закликав до збройного повалення самодержавства в Росії, що могла зробити, на його думку, найбільш рішуча політична партія того часу – соціальні революціонери» [22, с. 8]. Висловлювання М. Драгоманова про місце українофілів в історії історикиня вважала пророчими та була впевнена, що вони здійснилися: «Виправити становище можна, лише підрізавши виключність і явний шовінізм як серед галицьких, так і серед російських

українофілів, піднявши прогресивні тенденції в культурному русі – його демократизм і соціально-політичну основу. Якщо українофіли не зроблять цього, вони залишаться осторонь історії, яка обійдеться і без них, стверджував М. Драгоманов» [22, с. 11].

Драгоманознавчі студії у незалежній українській державі нарешті здобули необхідний рівень свободи від цензури та доступ до усіх видів джерельної інформації, тому саме у цей час розпочинаються активні дослідження, актуалізуються саме ті напрями діяльності М. Драгоманова, які не могли бути об'єктивно дослідженими у радянський період. Публікаційна активність та різноманіття наукових праць присвячених різним аспектам діяльності, поглядів та світогляду М. Драгоманова свідчать не лише про актуальність думок великого мислителя, а й про неординарність його громадсько-просвітницької діяльності як для ХІХ століття, так і для сучасної України. Тож не дивно, що саме 1991 рік став напрочуд багатим на публікації про М. Драгоманова як філософа, мислителя, педагога, громадського діяча, науковця, просвітника. Починається процес систематизації праць М. Драгоманова та праць про М. Драгоманова – були перевидані його твори, листування з видатними діячами української історії, також були перевидані перші дослідження про М. Драгоманова, які з певних причин не були відомі широкому загалу, особливо це стосується дослідників-представників української діаспори. У часописах «Філософська і соціологічна думка» було перевидано статті таких науковців як О. Гермайзе та П. Тучапського. До 150-річного ювілею від дня народження М. Драгоманова були опубліковані ряд праць: М. Антоненко «Обидва чільні сини України – М. Драгоманов та Т. Шевченко», Я. Дашкевич «Учений, політик, публіцист», Р. Іванова «М. Драгоманов. До 150-річчя з дня народження» та ін.

Дослідник громадської діяльності М. Драгоманова М. Попович, поміж іншим, розмірковує над причинами деякого забуття його спадщини: «Відданість Україні – це єдина підстава, на якій

М. Драгоманова десятиліттями тавровано як українського буржуазного націоналіста, а ще десятиліттями перед тим – як малоросійського сепаратиста. Важко знайти людину, що виявляла свою любов до нації з такою вибагливістю, вимогливістю, суворою критичністю, коли йшлося про рішення, від яких залежала доля нації» [42, с. 15].

П. Федченко, доктор філологічних наук, окрім суто професійної проблематики цікавився також біографією та становленням наукових поглядів М. Драгоманова. Результатом його досліджень стала монографія «М. Драгоманов: життєвий і творчий шлях», у якій автор наголошує: «Сама історія – найбезкорисливіший та най об'єктивніший суддя – вже не один раз засвідчила правоту багатьох позицій і слухність багатьох дій М. Драгоманова, заперечених його опонентами, історичну випадковість деяких його оцінок минулого та передбачень майбутнього, поспіхом затаврованих його критиками через недостатню поінформованість та сліпу вірність хибним догматам» [49, с. 68].

Період незалежності також ознаменував теоретико-проблематичне розгалуження у дослідженні творчої, наукової та публіцистичної спадщини М. Драгоманова. Його творами зацікавилися представники найрізноманітніших наук та галузей знань – політичних, історичних, педагогічних, філологічних, зокрема йдеться про такі праці: І. Гнатюк «Інтелектуалізація українського науково-популярного мовлення в контексті творчої спадщини М. Драгоманова», О. Киян «Визначний діяч української освіти», Л. Климчик «Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М. Драгоманова», ряд публікацій А. Круглашова [28; 29; 30], О. Куца «Літературознавчі пошуки Михайла Драгоманова у контексті культурно-національної програми українства» [29] та багато інших.

В. Солдатенко, аналізуючи еволюційний розвиток поглядів М. Драгоманова та його вплив на діяльність вченого, прийшов до цікавої думки про особистість М. Драгоманова. Солдатенко вважає, що вчений не знаходився на суто національному чи культурному рівні, він мав

комплексний системний погляд на історію та культуру людства і з цієї точки зору підходив і до української історії: «М. Драгоманова цікавив ступінь інтегрованості українського народу в західноєвропейську історію, загальне і специфічне в розвитку рідного краю» [48, с. 131].

Сучасні наукові драгоманознавчі розвідки виходять на якісно новий рівень, що яскраво демонструє поява серії дисертацій у найрізноманітніших галузях знань, автори яких ставлять усе більш цікаві питання та вирішують неординарні завдання: Н. Костенко «Світогляд та суспільно-політична діяльність М. П. Драгоманова: історіографія проблеми» [26], О. Сич «Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. П. Драгоманова» [46], А. Климчик «Педагогічні погляди М. Драгоманова» [25], Ю. Куценко «Образ М. Драгоманова як громадського діяча в сучасній українській історичній науці» [33] та інші.

Виходячи із вищезазначеного можна зробити висновок, що доробок М. Драгоманова настільки значний та багаторівневий, що актуальність дослідження його громадсько-просвітницької діяльності не викликає жодного сумніву. Сучасна історична наука хоча і має ряд досліджень із заявленої проблематики, але їх поки що не можна вважати вичерпними.

1.2 Джерельна база дослідження

Основними джерелами для дослідження просвітницької та публіцистичної діяльності М. Драгоманова та їх практичного втілення є власне його праці [1 – 13]. Серед них можна виділити кілька категорій. У наукових творах М. Драгоманов конструював погляди на суспільство та політику, виробив методологічні підходи та обґрунтовував власну позицію. Літературно-критичні праці М. Драгоманова містять у собі не лише прямий посил до читачів, а й пронизані елементами його політичної особистості. Зокрема такими є науково-популярні праці

М. Драгоманова історичного та релігієзнавчого спрямування, суспільно-політична публіцистика та теоретико-методологічні наукові праці.

Цікавим джерелом можна вважати звернення М. Драгоманова до європейської спільноти та програмні виступи на зібраннях різного роду. Завдяки зусиллям М.Павлика, І. Франка, М.Грушевського та інших активістів була опублікована значна частина епістолярію М.Драгоманова до окремих діячів. У цьому контексті необхідно також згадати публікацію М. Возняком листування Драгоманова з В.Навроцьким, з П. Кулішем. Інформативним та надзвичайно цікавим є епістолярне спілкування М.Драгоманова з І.Франком та з діячами Старої Київської «Громади» [1; 12].

Серед опублікованих джерел, використаних у процесі підготовки магістерського дослідження, особливу увагу авторка звернула на праці М. Драгоманова, які відображають повний спектр його публіцистично-просвітницької діяльності. Найбільш важливими можна назвати наступні: «Австро-руські спомини (1867–1877)» [2], «Автобіографічна замітка» [3], ««Вільна Спілка» – «Вольный союз» [4], «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії М. Драгоманова» [6], «Неправда – не просвіта» [7], «Переднє слово [до «Громади» 1878 р.]» [8], «Чудацькі думки про українську національну справу» [9], «Шевченко, українофіли і соціалізм» [10], «Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880)» [11], «Political and Social Ideas in Ukrainian Folk Songs» [13].

Чи не найвідомішою публікацією М. Драгоманова є стаття «Листи на Наддніпрянську Україну» [5], де серед усього іншого він згадує про зв'язки з Київською Громадою. Саме ця праця дає змогу прослідкувати витoki, зародження та перші етапи діяльності Київської Громади як одного з основних культурно-політичних центрів на українських землях. Втім, політична діяльність не лише супроводжувалася низкою проблем, а й серед учасників організації було занадто багато різних за суттю

думок та поглядів на політичну програму організації. Тому, Громада перетворилася радше у культурно-просвітницький гурток [5].

Епістолярні джерела в даному дослідженні відіграють непересічну роль, адже активне листування М. Драгоманова з провідними громадськими діячами та вченими II половини XIX століття містить більш широке коло фактів, аніж опубліковані праці вченого. Після публікації М. Павликом своєї збірки, присвяченої М. Драгоманову, починається ера публікації усіх можливих праць М. Драгоманова, передусім публіцистики, але майже одразу ж починається публікація збірок епістоляріїв: видання листів М. Драгоманова до Ю.Бачинського, Л.Українки, В. Навроцького.

Протягом 1906 – 1908 років власне листування з М. Драгомановим опублікував Іван Франко. Він одним з перших підключився до процесу збору та систематизації спадщини М. Драгоманова [12]. Оцінюючи геній М. Драгоманова Іван Франко писав: «М. Драгоманов як учений, як політик і мислитель не перестав і досі промовляти до нас, і його голос знаходить собі широке відлуння політичні програми, для яких він працював і за які боровся перед десятьма літами, тільки тепер стали на черзі політичних змагань. Надійшла пора для всебічної, об'єктивної оцінки його значення і його ідей» [12, с. 9].

Окрім М. Павлика, популяризацією драгоманівської спадщини активно займався я Сергій Єфремов. Він наголошував: «Український соціаліст-федераліст – так можна назвати М. Драгоманова, і всяка інша характеристика буде глибоко несправедлива» [20].

Публікація наукових та публіцистичних творів продовжується – у 1970 р. було видано два томи літературно-публіцистичних праць М. Драгоманова, а у 1991 р. побачив світ збірник праць М. Драгоманова – «Вибране», який уміщував і опубліковані, не невідомі праці, неопубліковані за радянських часів.

У 1998 році опубліковано монографію Т. Андрусика «Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини)», яка уміщувала драгоманівський конституційний проєкт «Вільна спілка» [4]. Цей проєкт був дуже демократичним для свого часу, враховував європейський досвід боротьби з права людини та громадянина.

Таким чином, коло джерел, залучене під час дослідження теми, є достатнім та різноплановим з своїм характером, але, безперечно, дало змогу продемонструвати роль М. Драгоманова у культурно-просвітницькому та громадському житті на українських землях у II половині XIX століття.

РОЗДІЛ 2

ПУБЛІЦИСТИЧНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М.ДРАГОМАНОВА

2.1 Публіцистика М. Драгоманова

Будучи передусім публіцистом та громадським діячем, М. Драгоманов з нагоди будь-якої навіть незначної події мав нагоду поставити болючі суспільні питання і таким чином не лише висловити своє ставлення до них, а й сформувати системні ідейні перетворення.

За збігом обставин, саме під час початку його еміграційної діяльності як вільного мислителя, письменника та публіциста відбулися ряд знакових для Російської імперії подій, зокрема це повстання південних слов'ян та російсько-турецька війна. З 1876 по 1878 роки він опублікував ряд брошур політичного спрямування, у яких чітко сформулював свою позицію: «Росія не може провадити успішної зовнішньої політики, а поготів війни, доки в ній самій неподільно панує бюрократія, а російське суспільство приречене на німування» [8, с. 460].

Слов'янське питання давало М. Драгоманову змогу поставити поряд й українське питання. Україна, за його словами, «відкрила для Московської держави в XVII столітті Чорне море і поставила перед Росією завдання вигнати турків з Європи і перетворити Балканський півострів на вільну федерацію південнослов'янських держав з можливим приєднанням до неї Греції, Албанії та Румунії» [3, с. 84].

Тим завданням було, за словами М. Драгоманова, східне питання. Воно було вирішене вражаючими марними жертвами, серед яких сула й остання російсько-турецька війна. Але, не зважаючи на усе це, східне питання за М. Драгомановим, лишається невирішеним до сьогоднішнього дня. Як альтернативу, вчений висловив думку, що більш дієвою з боку Російської імперії була б політика підтримки та

«моральної єдності» з південними слов'янами, за таких умов вони б самі вирішили це східне питання без зайвих людських жертв у російсько-турецьких війнах. Спричинена поява такої маси безпідставних жертв з боку Росії тим, що царська урядова політика не являлась безкорисною та «визвольною», як її намагались представити офіційні кола та російська преса, а була завойовницькою та егоїстичною за своєю суттю. Драгоманов неодноразово наголошував, що «супроти південних слов'ян російська бюрократія тепер застосовує ту ж саму політику, яку застосовував супроти України московський приказний лад у XVII сторіччі і петербурзький бюрократичний режим у XVIII сторіччі» [16, с. 172].

Проповідуючи ідеали політичної свободи та відстоюючи конституційні форми державного ладу, як єдино можливого способу втілити їх у життєві реалії, М. Драгоманов все ж гостро критикував радикалізовані погляди на досягнення цих ідеалів, адже вважав їх помилковим розумінням та неадекватною оцінкою політичної свободи. Він вважав недостатнім створення центрального народного представництва, взагалі вважав явище централізму згубним для повної політичної свободи [28, с. 56].

З кінця 70-х років XIX століття, після появи на політичній арені Російської імперії прибічників революційної боротьби за політичні права та свободи громадян, М. Драгоманов змушений був постійно публікувати критику їх поглядів та методів діяльності. Зокрема він відзначав неабияку енергійність та самовідданість у боротьбі з самодержавством, але разом з тим теоретичне підґрунтя їх поглядів не витримувало жодної критики. Драгоманов припускав, що вони могли дійти до своїх поглядів емпіричним шляхом, але сам він не вважав можливим з ними співпрацювати, та й уся мисляча інтелігенція на його думку мала б уникати зв'язків з ними, не дивлячись на поверхову спільність ідей політичної свободи.

У цьому сенсі показовими є ряд статей, що пізніше увійшли до видання «Историческая Польша и великорусская демократия» (1882 р.), у якому М. Драгоманов на основі історичного досвіду та ґрунтовної критики охарактеризував революційні рухи на теренах Російської імперії з 30-х років ХІХ століття. Через призму українського та польського питання ставить питання про децентралізацію та політичну свободу в Росії. Як підсумок – він представив власну політичну програму, яка була заснована на принципах автономії земств, сільських та міських громад, волостей, повітів та губерній [21, с. 38].

Водночас з публікацією цієї праці М. Драгоманова організація земських діячів-конституціоналістів, яка буда заснована наприкінці 70-х років ХІХ століття, висунула свою політичну програму, яка врешті була дуже схожою із драгоманівською. Це свідчило про значний авторитет вченого у питаннях політико-правового захисту прав та організації суспільного устрою на основі самоврядності земських об'єднань [1, с. 98].

Під керівництвом М. Драгоманова часопис «Вольное слово» став друкованим органом агітації за політичну свободу на основі розширеного земського самоврядування, хоча на початку свого існування він планувався як майданчик для вільного вираження своїх думок для представників опозиції та революціонерів. Крім того, на його сторінках немало уваги приділялось гострим соціальним проблемам та демонструвались приклади їх вирішення у провідних країнах Західної Європи та США. З одного боку це долучало громадськість до передової світової політичної думки, а з іншого – давало змогу застерегти від поспішних рішень. Проте М. Драгоманов був редактором цього видання дуже короткий проміжок часу. Але діяльність Драгоманова як редактора «Вольного Слова» тривала дуже недовго. Головними причинами припинення його роботи стали царська реакція та суспільне неприйняття [21, с. 69].

Але на його сторінках М. Драгоманов все ж встиг опублікувати проєкт конституційного реформування Російської імперії. Цікавим у ньому є те, що чи не вперше в історії імперії пропонувалось введення загального виборчого права для кожного громадянина починаючи з 21-річного віку. Крім того проєкт був заснований на принципах широкого місцевого самоврядування, у життєву необхідність якого вірив М. Драгоманов [33, с. 14].

Особливістю драгоманівської позиції було те, що він мав змогу мислити глобально та використовував досвід західноєвропейських держав та американський, на його думку централізм був найбільшим злом на шляху встановлення політичної свободи, і підстав думати так у нього було більш ніж достатньо. З самого початку діяльності в еміграції М. Драгоманов поєднував ці дві ідеї – пропаганду політичної свободи, широкого права на місцеве самоуправління та критику централізму [7, с. 328].

Щодо методів боротьби та досягнення мети – політичної свободи особистості – М. Драгоманов завжди був прихильником «моральних засобів» боротьби. Він критикував царський уряд за його дії на Балканському півострові, з приводу чого недвозначно говорив: «Чисте діло потребує чистих засобів» [2, с. 183]. Те ж саме він наголошував і у полеміці з прихильниками революційних методів боротьби – політичний терор як засіб досягнення політичної свободи є хибним шляхом та у майбутньому дасть можливість політичним опонентам апелювати до таких злочинних дій та дискредитувати усі досягнення визвольного руху.

Особливе місце у його публіцистиці займали питання політичного терору як засобу досягнення політичної свободи та методу політичної боротьби. Він однозначно безкомпромісно засуджував політичний терор від самого початку його використання на теренах Російської імперії – з приводу подій 1 березня він виступив з різким засудженням,

опублікувавши свої думки не лише у російських виданнях, а й окремій брошурі французькою мовою. У сучасному світі, який потерпає від різного виду тероризму, його слова та думки звучать як ніколи актуально, це був його невід'ємний дар – дивитися далеко у майбутнє та оцінювати не лише найближчі наслідки таких дій. Зокрема, він акцентував увагу на тому, що терор стане зброєю у руках силових структур проти тих, хто розпочав цей шлях, та дасть уряду змогу під цими лозунгами переслідувати учасників національно-визвольного руху, які дотримувалися законних методів боротьби.

У цьому контексті М. Драгоманов використовує безліч прикладів з історії політичних протистоянь різних часів та доводить свою точку зору про те, що «вбивства для політичних партій становлять щонайменше знаряддя гостре з обох боків, а через те і мало надійне для справи переміни певного політичного порядку і встановлення іншого» [4, с. 122].

Погляди М Драгоманова на жаль були незрозумілими для представників політичних течій 70 – 80-х років XIX століття у Російській імперії. Не отримали вони підтримки і в колах російської революційної інтелігенції. Відповідно, багато хто з них вступав у жорстку полеміку з М. Драгомановим на шпальтах різних видань. Проте, деякі діячі все ж дослухались до видатного мислителя свого часу. Привітання, надіслане 1894 року до святкування тридцятиріччя літературної діяльності Драгоманова і підписаного С.Степняком (Кравчинським), Є.Лазаревим та В.Волховським, демонструють високу оцінку заслуг Драгоманова у галузі політичного реформування Росії: «Україна, яка дала нам найвидатнішого з-поміж наших художників слова, засновника російської белетристики, і силу першокласних поетів, артистів, музикантів та вчених, може пишатися тим, що за тяжкої доби формування політичних партій у Росії вона висунула одного з найбільших політичних мислителів нашого часу, котрий більш як хто

інший із сучасників допоміг вивести російську революційну інтелігенцію з того ідейного хаосу, в якому вона стояла років ще п'ятнадцять тому» [25, с. 43].

Щодо російського революційного руху М. Драгоманов мав багато ідей та роздумів, він вбачав результати їх діяльності задовго до того як ці події відбулися у реальному житті: «Чимало з його практичних настанов і вказівок, опертих на ґрунті докладного вивчення політичного організму теперішньої Росії і на глибокім знанні політичної історії передових народів освіченого світу, аж так випереджають події, що можуть бути оцінені й утилізовані лише по здійсненні політичного перевороту, який уможливить для Росії зорганізованість і впорядкування у згоді з її бажаннями і потребами, їх можна назвати його політичною спадщиною, заповіданою нащадкам, маємо надію, що незанадто далеким!» [1, с. 96-97].

Російськомовні політологічні трактати М. Драгоманова вичерпно характеризують його як невтомного борця за особисті та політичні права, як прибічника федералізму, але вони не відображають його суті як українця та соціаліста. Це пояснюється передусім специфікою аудиторії, на яку спрямовані ці твори – російський соціум у цілому. Тому і праці ці є загальними, у них він розкриває свої концептуальні погляди на політику, владу, суспільну справедливість. Тому, для розуміння його національних ідеалів та українського національно-патріотичного ядра необхідно вивчати передусім україномовні публікації.

Говорячи про трудові народні прошарки М. Драгоманов говорив звичайно ж про селянство, яке у II половині XIX століття складало основну масу населення українських земель. Усі його програми містили елементи аграрного соціалізму, спрямованого на вирішення проблем селян. Саме тому його соціалізм можна вважати народницьким. Але важливо чітко відокремити драгоманівський соціалізм ідейного

російського народництва. Програми Драгоманова спрямовувались саме на українські селянські народні маси, вони були адресатами його праць. До ідейного російського народництва він не мав жодного відношення [29, с. 70].

Розробляючи проєкт програми реформування Російської імперії на федеративних засадах, М. Драгоманов багато думав про механізми її втілення у життя. Він закликав українську інтелігенцію, а особливо молодь, не відокремлюватись від простого народу, а навпаки – якомога частіше пропагувати серед селян ідеї соціалізму, а ще краще – жити серед них, аби бачити та відчувати їх проблеми зсередини. Він розумів, що лише заснування соціалістичної партії буде недостатньо для реальних глибинних перетворень на селі – починати треба зсередини, з просвіти та підвищення культурного рівня простого люду. Такі думки зустріли рішучий опір з боку соціалістів, які збиралися обмежитися лише пропагандою свої ідей на селі та не розуміли до чого тут культурний рівень селян [38, с. 53].

Щодо українського національного питання М. Драгоманов завжди позиціонував себе як патріота та українця, але категорично реагував на закиди щодо приналежності до націоналістичної ідеології: «Вважати нас за націоналістів може лише той, хто ніяк не звикне до того, що є люди, котрі говорять про ті національності, про які мовчить державна і панська школа, і хто через це не згадує про націоналізм, коли чує про соціалістичні партії німецької, французької, польської чи навіть про якусь всеросійську партію, але згадує про нього відразу ж, як тільки встане розмова про мужицькі й недержавні національності» [7, с. 340].

Взагалі національне питання займало у доктринах М. Драгоманова особливе місце. Як прихильник ідей федералізму як ідеальної форми державного устрою, М. Драгоманов вважав, що у межах такої широкої автономії українці зможуть у повній мірі знайти культурно-національне самовизначення та задовольнять потреби національного розвитку. Та і з

точки зору практичного втілення він вважав автономію більш реальною та оптимальним компромісом для України. Його програма містила деякі ідеї з цього приводу, але питання незалежності України він не розглядав узагалі. Більше того, за його програмою на території України треба було утворити кілька автономій [4, с. 122].

У своїй автобіографії він пізніше дещо деталізував своє бачення розв'язання національного питання шляхом порівняльного аналізу деяких європейських досвідів. «У рамках цієї автономії я бачив і розв'язання національних питань у Росії, виступаючи у такий спосіб проти всіляких сепаратизмів і навіть націоналізмів австро-угорського штибу, за таке розв'язання національного питання, яке, приміром, існує в Швейцарії, де ані ціла країна, ані навіть кантони зовсім не є поділені за расовим принципом, і яке виробляється в Бельгії між фламандцями та валонами» [7, с. 389].

Цікавою є позиція М. Драгоманова щодо національно-культурного самовизначення України, яку вважав чи не однією з найбільших наших проблем. Щоб увійти у європейський простір цивілізованих народів, українці мають розвивати власну культуру та підвищити рівень освіченості пересічних громадян. В умовах існування паралельних всесвітів – двох мов, двох літератур – українська інтелігенція ніколи не знайде нічого спільного з основною масою українського народу, власне це і є катастрофою для нашої нації. Поряд з цим, близькі відносини та взаємопроникнення з російською літературою Драгоманов вважав корисними для української культури, адже заперечувати її надбання він не збирався, та у перспективі вважав, що російська література вийде на панслов'янський рівень та набуде світового значення.

Отже, публіцистика М. Драгоманова стала по-справжньому визначним явищем у II половині XIX століття. Через неї вчений не лише публікував власні непересічні думки, ідеї, політичні концепції, а й знайомив широкий загал з передовими надбаннями світової наукової та

політичної думки, демонстрував своє ставлення до політичних та культурних рухів на українських землях. Він не завжди міг бути почутим, зрозумілим чи підтриманим, він подекуди був дуже жорстким у своїй критиці, але саме це і спонукало діячів до полеміки, до аргументації своєї позиції, до вироблення більш зрозумілих посилів. Тому можна з впевненістю сказати, що М. Драгоманов стимулював українську інтелігенцію та український національно-визвольний рух до розвитку та удосконалення.

2.2 Просвітницька діяльність М. Драгоманова

Діяльність просвітницьких товариств та об'єднань завжди цікавили М. Драгоманова, адже його власна робота була спрямована на підвищення рівня освіченості серед простого населення. Кожна його стаття та кожен лист до діячів українського національно-визвольного руху не оминали проблем просвіти. Починаючи з 1863 р. М. Драгоманов пильнував за культурно-духовним життям українців Галичини та Буковини, згодом став демонструвати їх успіхи та проблеми на шпальтах “Санкт-Петербуржских Ведомостей”, “Киевского телеграфа”, “Вестника Европы”, львівської “Правди” тощо [21, с. 38]. Він пильнував за роботою місцевих просвітників, які мали на меті налагодити культурно-просвітницьку діяльність на користь українців під Австрією, спроби зорганізуватися у просвітницькі товариства.

У 1870-х рр. М. Драгоманов налагоджує особисті контакти з діячами культурно-просвітницьких товариств Галичини. Він бачив багато позитивних сторін у їх діяльності, М. Драгоманов все частіше виступав з критикою деяких сторін діяльності русинських просвітницьких товариств. Зокрема він був обурений: «Чому галицько-руська Матиця, що має 20 000 гульденів капіталу, зібраного з бідних хлопів, видала за 25 років 2-3 молитивники й жалюгідні абетки неймовірною мовою? Тому, що старі галицькі патріоти дотримувалися і

продовжують дотримуватися принципу, проголошеного Зубрицьким тоді, коли краківські єзуїти побоювалися вголос вже висловлювати такі принципи, що для черні досить молитовника і псалтиря» [1, с. 26].

Несприйняття ретроградства й москвофільства старої генерації “русинських мужів” стало причиною неприйнятності їх діяльності для М. Драгоманова. Хоча він дуже сподівався на краще після того, як дізнався про заснування львівської «Просвіти», коли на чолі просвітницьких товариств Галичини почали ставати народовці, місцеві «українолюбці». Але і у цьому випадку знайомство не пройшло гладко, він так і не зміг зблизитися з ними. Діячів галицької «Просвіти» відштовхували радикалізм та безкомпромісність М. Драгоманова, натомість самого М. Драгоманова дратувала та обурювала надмірна обачливість і беззастережний лоялізм у ставленні до Австрії, яка поєднувалася за його словами з недостатнім рівнем системності та регулярності у справі просвітницької діяльності серед простого народу, передусім галицького селянства. Основним мотивом драгоманівської критики «Просвіти» були звинувачення її в клерикалізмі та ультрамонтанстві [41, с. 93].

Така радикальна критика за задумом М. Драгоманова мала би підштовхнути представників української інтелігенції до самоорганізації у якісно новий політичний рух. Але свідомо чи несвідомо він перестарався зі своїм інтелектуальним тиском та почув у відповідь гостру саркастичну відповідь на кшталт наступної: «Если то має значити просвіщати народ, тогда ми, попи, скажемо отверто, що такой просвіти не хочемо» [31, с. 12]. Услід за першими реакціями на критику Драгоманова, провідні діячі партії народовців також вступили у дискусію з ним з приводу релігійного спрямування просвітницької діяльності на західноукраїнських землях.

Частково М. Драгоманов робив поправку на таке сприйняття та у подальшому даючи настанови своїм учням зауважував, що до релігійних

запитів під австрійських українців треба ставитися толерантно та з обережністю. Але водночас, він вважав недопустимим втручання церкви у процес національно-культурного відродження та національного руху, що призвело би до розколу на релігійному ґрунті, адже українці не були єдиними у релігійному сенсі. М. Драгоманов мав певні підстави звернутися з справедливим закликом до тогочасних діячів українських товариств у Галичині: «Чи не час вже всяким Просвітам закинути попівську науку, котра підкопана по всьому вченому світу правдивою, свіцькою наукою, чи не час давати нашому народові, котрий бажає науки, як голодний хліба, ту правдиву, свіцьку науку про природу й громаду, а нестарі попівські казки про життя святих? Поступати інакше, значить перше всього топити власне будуче» [6, с. 175].

Драгоманов вважав деякі профільні сторони просвітницької роботи галицьких та буковинських товариств аж надто консервативними, тому зробив спробу розробити власну широкомасштабну концепцію поживлення освітньої та просвітницької діяльності інтелігенції у регіоні. У нього були далекоглядні плани надрукувати серії науково-популярних книжок для пересічних українців про навколишній світ, на історичну тематику, з проблем громадянських прав та свобод. Також він мав ідею створити першу українську енциклопедію, до роботи над якою мали долучитись передові вчені різних галузей знань. Таким чином М. Драгоманов хотів продемонструвати усьому світу українські надбання у науці та мистецтві рідною мовою.

Цей амбітний проект, на превеликий жаль, так і не був реалізований, адже М. Драгоманов змушений був емігрувати за кордон, а діячі українського національного руху кожен по-своєму почали переслідуватися реакційними силами.

Дуже важливим елементом культурно-просвітницької діяльності серед галицького та буковинського населення М. Драгоманов вважав

заснування бібліотек, народних читалень та наповнення їх найновішою українською та світовою літературою. За його безпосередньої участі, а також за підтримки таких видатних громадських діячів як В. Антонович та О. Терлецький були зорганізовані бібліотеки при львівській «Просвіті», віденському академічному товаристві «Січ», чернівецькому академічному товаристві «Союз», та при інших товариствах, що ставили перед собою просвітницьку мету. Щоправда, багато драгоманівських книжкових дарунків були втрачені, а чернівецька «Руська бесіда», остерігаючись переслідувань з боку поліції за відносини з «небезпечним професором», нанесла безпрецедентну особисту образу М. Драгоманова – просто знищила його подарунки вогнем [21, с. 39].

Варто зауважити, що під час тісного співробітництва та громадсько-просвітницької роботи серед галицького та буковинського населення, деякі ідеї та теоретичні розробки М. Драгоманова зазнали відповідних еволюційних змін, його соціальні концепції доповнилися елементами національно-культурного спрямування, ця діяльність дала йому змогу випробувати на практиці деякі з їх положень. Зокрема М. Драгоманов скоригував своє відношення до роботи просвітницьких товариств, яку він активно критикував до цього. Натомість він навіть спробував розробити власну програму національного розвитку українців, яка була б більш цілісною та комплексною та за умови втілення у життя могла б врахувати та забезпечити культурно-національні потреби українців II половини XIX століття. Ця програма базувалася на необхідності широкої просвітницької діяльності серед простого народу. На початку були просто декларативні гасла, що український «національний рух в Галичині може стати міцним тільки як просвітницький і демократичний» [5, с. 246], але М. Драгоманов намагався знайти більш конкретні способи для їх втілення: «Хто думає, що головніше діло просвіта, хто сам найбільше здатний до праці просвітньої, той нехай закладає товариства просвітні, робить відчити,

закладає читальні й т.і. Ними світла не замінеш, тільки, які б вони не були маленькі, а все-таки вони свою пілгу людові зроблять, а найголовніше, вони згромадять людей до купи» [8, с. 456].

Процес згуртування українців у Галичині та прагнення втілити ідеї духовної соборності української нації породили оновлення його концептуальних підходів. Замість соціалістичної риторики настав час більш виваженого та близького українській інтелігенції політичного радикалізму. М. Драгоманов активно пропагував анархічність старих ідей та необхідність пошуку нового, європейського досвіду. Драгоманов наголошував: «Треба або ширити серед наш народ радикальні європейські думки і організувати дію коло них, або гнити на корені. На одному офіційальному націоналізмі довго українців не вдержеш» [12, с. 299].

Галичина, на думку М. Драгоманова, мала б стати плацдармом для просування для вплітання європейських культурних надбань та цінностей, у тому числі в просвітницькій діяльності. Активно закликав молодь вивчати не лише офіційну мову Австрійської імперії (німецьку), а й ті мови, які нададуть їм можливість долучитися до передової наукової та літературної думки Європи (передусім французьку та англійську). Він наголошував, що таким чином молоде покоління зможе вивчати новітні досягнення у науці, слідкувати за новими соціальними та політичними концепціями без усіляких посередників та недостовірних перекладів. Драгоманов застерігав, що за існування наукового вакууму серед української молоді генерації, він буде заповнений іншими джерелами: «нова наша молодь знову на більшу частину піде за маревом всеросійства, через те тільки, що побачить коло них ті думки, котрими тепер живуть люди по всій Європі. Сором буде, коли так станеться» [2, с. 154].

Отже, наполеглива наукова, політична, публіцистично-просвітницька та у цілому громадська діяльність М. Драгоманова на

теренах Галичини та Буковини, його заклики до українців, що жили на інших підавстрійських територіях, не пройшли без уваги та принесли свої плоди. Молода генерація діячів українського національного відродження сприйняла ідеї Драгоманова, стала більш освіченою, сміливою у своїх задумах та винахідливою у їх втіленні. У подальшій діяльності просвітницьких організацій у Галичині яскраво простежується вплив ідей та настанов М. Драгоманова, просвіта несла у широкі верстви українського селянства справжню європейську та українську наукову думку, ширила літературу та робила її доступною кожному. Саме це підняло регіон на новий духовний та патріотичний рівень та зблизило його з європейським простором.

РОЗЛІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ М.ДРАГОМАНОВА У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

3.1 Особливості вивчення діяльності видатних діячів української історії на уроках історії в школі

Зважаючи на процеси реформування у сучасній системі освіти в Україні, шкільна історична освіта теж знаходиться у пошуках нових методологічних підходів та змістовного удосконалення. Це стосується також проблем вивчення історичних постатей на уроках у школі, які, з огляду на обмеженість навчального часу, часто лишаються не зовсім сформованими в учнів середньої та старшої школи.

Між тим, роль особистостей в історії важко переоцінити, та й, відверто кажучи, підвищити рівень зацікавленості історією як шкільною дисципліною допоможе саме біографічний підхід у вивченні та викладанні шкільного курсу історії. Процес вивчення можна побудувати від зворотного – історична епоха може стати всього лише тлом для діяльності історичної постаті, але у такому разі учні мають розуміти та сформулювати уявлення про усю епоху через особистість, її характер та діяльність.

Окрім вищезазначених переваг біографічного підходу, можна назвати ще формування в учнівської молоді особистих якостей, рис характеру та цілісного світогляду через так звані «історії успіху» видатних представників української історії. Але це складне завдання, яке можливо втілити лише за умови обрання оптимальних форм та методів навчання, застосування яких сприятиме формуванню специфічного уміння — характеризувати та оцінювати історичних осіб. Під час цієї роботи можуть застосовуватись такі форми навчання: урок, семінар, екскурсія (в шкільній, краєзнавчій, художній музей, картинну галерею),

огляд науково-документального, художнього фільму та їх обговорення; курс за вибором та факультатив, консультація, конференція, самоосвітня робота. Але загальновідомим є факт, що урок залишається основною формою організації освітнього процесу у закладах загальної середньої освіти. Кожна з названих форм навчального заняття може бути повністю присвячена діяльності певної історичної постаті, або це може бути фрагмент заняття. Право вибору завжди залишається прерогативою вчителя.

Методична література для вчителів історії рекомендує: «При висвітленні життя та діяльності історичних постатей учителям доцільно показувати її на тлі епохи, в яку особистість жила та діяла, підводити школярів до розуміння того, що кожна людина є представником свого часу, свого народу, є частиною сучасного їй суспільства» [42, с. 13].

Теоретики та практики методики викладання історії в школі активно публікують матеріали та теоретичні розробки у галузі біографічного підходу до біографічного методу в шкільному курсі історії та пропонують вчителям такі варіанти організації цієї роботи: «алгоритмічний, біографічно-оціночний, порівняльний, оціночно-екстримальний, частково-оціночний, прогностичний, дослідницький, накопичувальний, художньо-публіцистичний, схематичний, ігровий» [44, с. 25 – 26].

Звісно, список методів та прийомів вивчення історичних діячів у шкільному курсі історії не є вичерпним та включає традиційні та відомі нам з дитинства розповідь вчителя про видатну особистість, доповідь учня, презентація як результат роботи у групах, та багато інших.

Отже, під час вивчення діяльності історичних постатей у шкільному курсі історії необхідно звернути увагу на наступні елементи історичної особистості: риси зовнішності, походження, здобута освіта, психологічні характеристики (процес становлення особистості - виховання, внутрішня мотивація); зовнішнє оточення (сім'я, друзі,

колеги, соратники та вороги); особливості історичного періоду та країна в якій жив історичний діяч і т.д.

3.2 Розробка уроку на тему: «Михайло Драгоманов – громадський діяч, публіцист та просвітник»

Тема: Михайло Драгоманов – громадський діяч, публіцист та просвітник.

Мета: охарактеризувати суспільно-політичний рух на українських землях у складі Російської імперії в 70 – 90-х роках ХІХ ст. через призму життя та діяльності М. Драгоманова; на прикладі діяльності М. Драгоманова виховувати в учнів патріотичні почуття; вчити вмінню формувати та висловлювати власну думку.

Обладнання: роздатковий матеріал, кінофільм «Невідома Україна» серія 79 «Валуєвський циркуляр», таблиця «Радикальна течія у визвольному русі».

Тип уроку: комбінований.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань і вмінь

Приєм «Гаряча кулька»

Необхідно швидко назвати поняття, імя, подію, що стосується теми попереднього уроку. Кульку потрібно передавати іншому, тому що, памятаємо, вона «гаряча».

III. Вивчення нового матеріалу

1. Перший український соціаліст. Торувальник європейського шляху України.

Вчитель. Польське повстання 1863 – 1864 рр. в Російській імперії зазнало поразки, тому царська адміністрація починає рішучий наступ реакційних сил. Яскравим проявом цього процесу стало видання Валуєвського указу (Пригадайте рік видання, суть та мету документа). У

національно-культурному житті українства настає тиша, але з 1870-х років XIX століття національно-визвольний рух відроджується, при чому у більш організованих та досконаліших формах. Видатні діячі культурницьких за своєю суттю громад переходять до політичних форм діяльності, з метою відродження української незалежності.

**Перегляд уривку з кінофільму «Невідома Україна» серія 79
«Валуєвський циркуляр»**

Робота в малих групах

Клас ділиться на малі групи, кожна з яких отримує власне завдання про діяльність М. Драгоманова.

1-а група

У своїй праці «Втрачена епоха» М. Драгоманов писав: «Освічені українці, як правило, трудяться для всіх, тільки не для України і її народу. Вони повинні поклястися собі не кидати українську справу. Вони повинні усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не на досягнення українських цілей, кожне слово, сказане не українською мовою, є марнуванням капіталу українського народу, а за даних обставин кожна втрата є безповоротною».

Завдання

1. У чому М. Драгоманов звинувачував «освічених українців»?
2. На вашу думку, що таке «українська справа»?
3. Чи спостерігається таке ж явище у сучасній Україні?

2-а група. Прочитайте, подумайте та виконайте завдання.

З написаної і опублікованої 1880 року М. Драгомановим, М. Павликом, С. Подолінським програми журналу Громада:

«Ми знаємо, як тяжко братися за письменне видавництво українською мовою, та ще й за кордоном нашої країни. Ми мусимо звертатися до народу, який не має державної самостійності, якого розірвано між двома великими царствами Росією і Австро-Угорщиною,

і якому через те зовсім не можна тепер проявити свою волю в своїх справах. До того ж ми – купка українських громадців, відбита від своєї країни й без найменшої змоги прикладати безпосередньо наші думки до праці серед народу.

Ці наші думки й бажання ось такі:

В справах політичних ми бажаємо:

- 1. Рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок, і дівчат усякого походження (раси)».*
- 2. Неодмінної волі слова, преси й науки, зборів і товариства.*
- 3. Безпосередньої самоуправи (автономії) для кожної громади в її справах.*
- 4. Повної самостійності для вільної спілки громад на всій Україні».*

Завдання

1. Які політичні вимоги сформулювали у програмі Драгоманов, Павлик і Подолинський?
2. Які причини їх звернення зза кордону українською мовою?

3-а група

Відомий український політичний діяч і письменник І.Франко писав про просвітницьку діяльність М.Драгоманова наступне:

«Драгоманов замість хитрих наукових доказів узяв за мірило потреби народу самої суспільності. Нема потреби поки що писати глибокі філософії та інші тяжко вчені праці по-українськи, бо їх ніхто не буде читати; натомість конечно треба поперед усього подати українському народові на його мові початки усякого людського знання, вияснити йому явища природи і громадського життя.

Драгоманов знав добре, що коли український народ привикне читати на своїй мові початки, та забажає на тій же мові читати і далше; коли інтелігенція привикне тою мовою говорити і писати для

народу, то згодом почне говорити і писати по-українськи також і між собою і для себе»

Завдання

1. Яким чином на думку М. Драгоманова можна активізувати українську національну самосвідомість?
2. Чи бачите ви зв'язок із сучасною Україною у цьому документі?

4-а група

Відомий історик О. Бойко зазначає, що в основі програми Драгоманова лежали такі принципи:

- «1. Демократизм (парламентська влада, надання громадянам демократичних прав і свобод);
2. Федералізм (децентралізація, запровадження громадянського самоврядування, розбудова держави знизу вгору, Україна – автономне утворення у складі федеративної Російської республіки);
3. Європеїзм (зв'язок країни із Західною Європою – джерело прогресивного розвитку);
4. Культурництво (визвольна боротьба має вестися винятково просвітницькими формами та методами);
5. Еволюційність (прагматичне висунення поміркованих вимог, підштовхування знизу реформаційного процесу)»

Завдання

1. Чому на вашу думку М. Драгоманов виступав за автономію України у складі Росії?
 2. Які форми та методи визвольної боротьби пропагує М. Драгоманов?
- 2. Революційність і конституціоналізм замість еволюціонізму й культурництва.**

Розповідь вчителя. Наприкінці XIX століття у національно-визвольному русі відбулися значні зміни, його діячі розчарувалися у

культурно-просвітницькій роботі, стало ясно, що ця діяльність не дасть змогу вирішити нагальні суспільні проблеми.

Робота з джерелами інформації

Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

Текст 1

«На думку деяких сучасників, навіть найактивнішої діяльності народовців було мало, щоб забезпечити їм конструктивну й прогресивну роль в українському суспільстві. Що ж до русофілів (москвофілів), то їхні переконання були до такої міри безнадійно реакційними, що не витримували ніякої критики. У ряді послань Драгоманов закликає молодь відкинути погляди старшого покоління й розширяти свої інтелектуальні обрії, знайомлячись із кращими здобутками європейської та російської культури й науки, присвятити себе служінню гнобленим масам не лише словом, а й ділом. Його заклик припав до душі невеликій групі західноукраїнської молоді, викресавши іскру того, що можна назвати інтелектуальною революцією. Він нашттовхнув членів цієї групи на пошуки третього й соціально більш виправданого шляху обстоювання інтересів українців».

Робота з таблицею

Радикальна течія у визвольному русі

**учні мають заповнити таблицю основними фактами із зародження та розвитку радикалізму на українських землях*

IV. Повторення та закріплення нового матеріалу.

V. Домашнє завдання

- вивчити конспект
- знайти 5 цікавих фактів про М.Драгоманова

Отже, можна констатувати той факт, що застосування біографічного підходу у шкільному курсі історії розкриває багато нових можливостей не лише з огляду на вибір форм та методів проведення навчальних занять, а й дає змогу наповнити новими смисловими акцентами шкільний курс історії, зацікавити учнів яскравими історичними постатями, формувати у них не лише достатній обсяг фактичного матеріалу, а й певні особистісні якості, притаманні сильним історичним персоналіям.

ВИСНОВКИ

Постать Михайла Драгоманова в українській історії є однією з найбільш значущих, якщо говорити про II половину XIX століття. Його геній проявився у багатьох галузях знань, а напрями його діяльності були настільки різноманітними, що здається ніби він намагався охопити усі сторони життя українського народу.

Сучасна українська історична та не тільки наука актуалізує напрацювання М. Драгоманова у різних галузях знань. Зокрема цілий ряд положень його політичної концепції стали як ніколи актуальними у період державотворчих процесів у незалежній Україні.

Одним з головних напрямів діяльності М. Драгоманова була публіцистика. Маючи багато ідей та пропозицій щодо врегулювання найболючіших суспільних проблем, він просто не міг залишатися осторонь та вів безперервну публіцистичну роботу. Через неї вчений не лише публікував власні непересічні думки, ідеї, політичні концепції, а й знайомив широкий загал з передовими надбаннями світової наукової та політичної думки, демонстрував своє ставлення до політичних та культурних рухів на українських землях. Він не завжди міг бути почутим, зрозумілим чи підтриманим, він подекуди був дуже жорстким у своїй критиці, але саме це і спонукало діячів до полеміки, до аргументації своєї позиції, до вироблення більш зрозумілих посилів. Тому можна з впевненістю сказати, що М. Драгоманов стимулював українську інтелігенцію та український національно-визвольний рух до розвитку та удосконалення.

Розробляючи проєкт програми реформування Російської імперії на федеративних засадах, М. Драгоманов багато думав про механізми її втілення у життя. Він розумів, що лише заснування соціалістичної партії буде недостатньо для реальних глибинних перетворень на селі –

починати треба зсередини, з просвіти та підвищення культурного рівня простого люду.

Щодо українського національного питання М. Драгоманов завжди позиціонував себе як патріота та українця, але категорично реагував на закиди щодо приналежності до націоналістичної ідеології. Взагалі національне питання займало у доктринах М. Драгоманова особливе місце. Як прихильник ідей федералізму як ідеальної форми державного устрою, М. Драгоманов вважав, що у межах такої широкої автономії українці зможуть у повній мірі знайти культурно-національне самовизначення та задовольняють потреби національного розвитку. Та і з точки зору практичного втілення він вважав автономію більш реальною та оптимальним компромісом для України. Його програма містила деякі ідеї з цього приводу, але питання незалежності України він не розглядав узагалі. Більше того, за його програмою на території України треба було утворити кілька автономій.

Також М. Драгоманов залишив помітний слід у теорії та практиці освітянської галузі II половини XIX століття. Він був невтомним борцем за просвіту, за якісну освіту, особливо для української молоді. Він закликав ні в якому разі не обмежуватися рамками української та російської літератури, а й вивчати європейські твори, наукового та художнього характеру. Також він переймався становищем української мови, різко засуджував будь-які заборони та обмеження, адже мова на його думку є об'єднавчим фактором у житті нації, у ній закладені надбання попередніх поколінь та саме мова робить можливим майбутнє нації.

Фактично свої теорії просвітницького характеру М. Драгоманов мав можливість втілити у життя дуже недовго під час співпраці з галицьким та буковинським просвітницьким рухом. І хоча не завжди їх стосунки склалися мирнолюбно, але заперечувати вплив М. Драгоманова на їх діяльність не доводиться. Зокрема, молода

генерація діячів українського національного відродження сприйняла ідеї Драгоманова, стала більш освіченою, сміливою у своїх задумах та винахідливою у їх втіленні. У діяльності ряду просвітницьких організацій у Галичині яскраво простежується вплив ідей та настанов М. Драгоманова, просвіта несла у широкі верстви українського селянства справжню європейську та українську наукову думку, ширила літературу та робила її доступною кожному. Саме це підняло регіон на новий духовний та патріотичний рівень та зблизило його з європейським простором.

Вивчення постаті М. Драгоманова у шкільному курсі історії не передбачає окремого уроку, але задля формування в учнів кращого розуміння процесів національно-культурного відродження II половини XIX – початку XX століття необхідно акцентувати увагу на багатогранній та плідній публіцистично-просвітницькій діяльності цієї непересічної історичної особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ: Ін-т української археографії, 1994. 189 с.
2. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). *Михайло Драгоманов: автожиттєпис*. К.: Либідь, 2009. С. 131–315.
3. Драгоманов М. Автобіографічна замітка. *Михайло Драгоманов: автожиттєпис*. К.: Либідь, 2009. С. 77–117.
4. Драгоманов М. «Вільна Спілка» – «Вольный союз». Спроба української політико-соціальної програми. *Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини)*. Львів: Світ, 1998. С. 121–188.
5. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag207.htm> (дата звернення 05.10.2021)
6. Драгоманов М.П. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії М. Драгоманова. Geneve; Vale; Lyon: Вид. «Громада»; Н. Georg, 1877. 152 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Narodni_shkoly_na_Ukraini_sered_zhyttia_i_pysmenstva_v_Rosii/ (дата звернення 01.10.2021)
7. Драгоманов М. Неправда – не просвіта. *Літературно-публіцистичні праці*. К.: Наукова думка, 1970. Т.2. С. 393 – 400.
8. Драгоманов М. П. Передне слово [до «Громади» 1878 р.]. *Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)*. К.: Либідь, 1991. С. 276–327.
9. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу. *Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)*. – К.: Либідь, 1991. С. 430 – 469.

10. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм. *Вибране* («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). К. : Либідь, 1991. С. 327–430.
11. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). *Вибране: ... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні*. К.: Либідь, 1991. С. 456-460
12. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. Львів: [Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка], 2006. 562 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0004857 (дата звернення 04.10.2021)
13. Dragomanov M. Political and Social Ideas in Ukrainian Folk Songs. *The Annals of Ukrainian Academy of the Arts and Sciences in the U.S.* 1952. vol. 2. №1 (3) URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Drahomanov_Mykhailo/Political_and_Social_Ideas_in_Ukrainian_Folk_Songs_anhl.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Drahomanov_Mykhailo/Political_and_Social_Ideas_in_Ukrainian_Folk_Songs_anhl.pdf) (дата звернення 04.10.2021)

Література

14. Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). Львів: Світ, 1998. 192 с.
15. Горбач Н. Справжній Михайло Драгоманов. Львів: Каменяр, 2008. 166 с.
16. Грабовський С. То ким же був професор Драгоманов? *День*. 2014. № 232. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/kym-zhe-buv-profesordragomanov> (дата звернення 17.02.2021)

17. Грушевський М. С. Місія Драгоманова. *Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т.* Львів: Видавництво «Світ», 2015. Т.10. Кн. 1. С. 68–103.
18. Дашкевич Я. Пізній Драгоманов: погляди і дії. *Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури.* Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. С. 299–306.
19. Дмитренко М. Михайло Драгоманов – дослідник фольклору. *Слово і Час.* 2005. № 6. С. 12– 24.
20. Єфремов С. Пам'яті Михайла Драгоманова. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Yefremov_Serhii/Pamiaty_M_Drahomanov_a.pdf? (дата звернення 01.10.2021).
21. Заславский Д. М.П. Драгоманов: критико-биографический очерк. Киев: Сорбкоп, 1924. 170 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zaslavskiy_Davyd/MP_Drahomanov_krytyko-byohrafycheskyi_ocherk_ros.pdf? (дата звернення 07.09.2021).
22. Іванова Л. М. Драгоманов про національне питання. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки.* Випуск 4. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. С. 3-13.
23. Іванченко Р.П. Раби Києва не мовчали: наук.розвідки: [концепції видатного мислителя М. Драгоманова]. К.: Дніпро, 2009. 517 с.
24. Кістяківський Б. М.П.Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя. URL: <http://litopys.org.ua/kist/kistak.htm> (дата звернення 24.09.2021).
25. Климчик Л. А. Педагогічні погляди М. П. Драгоманова: дис.... канд. пед. наук. К. : АПН України, Ін-т педагогіки, 1995. 158 с.
26. Костенко Г.В. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова в дослідженнях істориків української діаспори. *Грані.* 2000. № 6. С. 14–17.

27. Кралюк П.М. М. Драгоманов про реформаційні рухи в Україні. *Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова*. Київ, 1995. С. 94–102.
28. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Прут, 2001. 488 с.
29. Круглашов А.М. Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти). *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 73 – 92.
30. Круглашов А.М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова. Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.01. К., 2002. 39 с.
31. Куца О. Літературознавчі пошуки Михайла Драгоманова у контексті культурно-національної програми українства. *Теорія літератури, компаративістика, україністика*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. Вип. 19. С. 247– 253.
32. Куца О. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині ХІХ століття. Тернопіль, 1995. 224 с.
33. Куценко Ю.Ю. Образ М. Драгоманова як громадського діяча в сучасній українській історичній науці. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. № 24. С. 146 – 168.
34. Куценко Ю. Ю. Просвітницька діяльність М. П. Драгоманова: образ історика в українській історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. 29. С. 282-286.
35. Литвин О. М. Історіософські погляди М. П. Драгоманова на «українське питання» в Європі в кінці ХІХ століття та сучасні українські інтенції. *Філософські обрії*. 2010. № 23. С. 70–86.
36. Лукеренко В. Світогляд М.П. Драгоманова. К.: Наукова думка, 1965. 126 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lukerenko_Vladyslav/Svitohliad_MP_Dragomanova/ (дата звернення 29.08.2021).

37. Матвійшин В. Михайло Драгоманов і європеїзація літературного процесу в Галичині 70-90-х років ХХ ст. *Український літературний європеїзм*. К.: ВЦ «Академія», 2009. С. 128–136.
38. Михайлин І.Л. Діалог Івана Франка з Михайлом Драгомановим у журналі «Народ»: дискурс прихованої полеміки *Журналістика як всесвіт: Вибрані медіа-дослідження*. Харків: Прапор, 2008. С. 386–404.
39. Молчанов М.О. Державницька думка Михайла Драгоманова. К.: Знання, 1994. 39 с.
40. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. *Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994*. Львів, 2001. С. 477 – 512.
41. Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов, 1841-1895. Львів, 1896. 442 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Pavlyk_Mykhailo/Mykhailo_Petrovych_Dragomanov_1841-1895_Eho_iubylei_smert_avtobiohrafiiia_i_spys_tvoriv.pdf (дата звернення 15.08.2021)
42. Попович М. Драгоманов і ми. *Наука і суспільство*. 1991. № 8. С. 12-15.
43. Потульніцький В.А. Історія української політології: (концепція державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К.: Либідь, 1992. 230 с.
44. Рибак І. Особа в історії України. *Історія України. Шкільний світ*. 2003. №29-32. С. 3-83.
45. Сарбей В.Г., Федченко П.М. Драгоманов Михайло Петрович. *Українська літературна енциклопедія*. К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. Т. 2. С. 101 – 103.
46. Скакун О. Ф. Драгоманов як політичний мислитель. Х.: Основа, 1993. 138 с.

47. Сич О.М. Драгоманов в оцінці української зарубіжної історіографії другої половини ХХ ст. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. К., 2008. Вип. 5. С. 3–6.
48. Солдатенко В. Т. Один проти всіх. *Віче*. 1995. № 7. С. 127-141.
49. Тарнашинська Л. Апостол правди і науки. *Літературна Україна*. 1991. 19 вересня. С. 7.
50. Федченко П.М. Михайло Драгоманов: життя і творчість. Київ: Дніпро, 1991. 362 с.
51. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=9600> (дата звернення 21.08.2021)
52. Ястребов Ф. Михайло Драгоманов. *Українська література*. 1942. № 12–14. С. 351–377
53. Ясь О.В. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 133– 158.

ДОДАТКИ

Додаток А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Гужар Дар'я Вікторівна,
учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна добросесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
 - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
 - принципів та правил академічної добросесності;
 - нульової толерантності до академічного плагіату;
 - моральних норм та правил етичної поведінки;
 - толерантного ставлення до інших;
 - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
 - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
 - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
 - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
 - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підроблювати документи;
 - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
 - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символи університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
 - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
 - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної добросесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної добросесності.

11.10.2021р.
(дата)

Гужар
(підпис)

Дар'я Гужар
(ім'я, прізвище)